

Božidar Čakajac,
istraživač pripravnik, Ekonomski fakultet Kragujevac.

DOI: 10.5937/turpos0-46909

UDK: 338.1:338.48(497-15)
330.362:338.486.027(497-15)

DOPRINOS SEKTORA TURIZMA NEUTRALISANJU EKSTERNE NERAVNOTEŽE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

THE CONTRIBUTION OF THE TOURISM SECTOR TO THE NEUTRALIZATION OF THE EXTERNAL IMBALANCE IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Apstrakt: *Izuzev doprinosa ekonomskom rastu i razvoju nacionalne ekonomije, sektor turizma može predstavljati važan faktor reduciranja platnobilansne neravnoteže. Zahvaljujući višem izvozu u poređenju sa uvozom turističkih usluga stvaraju se uslovi za ostvarenje suficita u razmeni turističkih usluga koji mogu biti značajan izvor finansiranja deficita tekućeg računa. Za zemlje Zapadnog Balkana ovo može biti posebno važno budući da se one odlikuju platnobilansnom neravnotežom, ali i ujedno poseduju značajne turističke potencijale koji se dodatno mogu valorizovati u cilju smanjenja deficita tekućeg računa i ublažavanja problema eksterne neravnoteže. Imajući navedeno u vidu, u radu se nastoji kvantifikovati doprinos sektora turizma u finansiranju deficita tekućeg računa zemalja Zapadnog Balkana u periodu 2007–2022. godina. Rezultati istraživanja sugerišu da značaj sektora turizma, kao faktora finansiranja platnobilansne neravnoteže, značajno varira među analiziranim ekonomijama, pri čemu je u svim posmatranim zemljama evidentan pozitivan doprinos sektora turizma u neutralisanju deficita tekućeg računa. Izuzev navedenog, istraživanjem se nastoji ukazati da postoji značajan prostor ne samo za razvoj turističkog potencijala u zemljama Zapadnog Balkana, već i za njegov izraženiji doprinos u reduciranju platnobilansne neravnoteže kao jednog od ključnih razvojnih ograničenja posmatranih privreda.*

Ključne reči: turizam, tekući račun, eksterne neravnoteža, Zapadni Balkan.

Abstract: *Apart from the contribution to economic growth and development of the national economy, the tourism sector can represent an important factor in reducing the balance of payments imbalance. Thanks to the higher export compared to the import of tourist services, conditions are created for realizing a surplus in the exchange of tourist services, which can be a significant source of financing the current account deficit. This can be particularly important for the countries of the Western Balkans, since they are characterized by a balance of payments imbalance, but at the same time they have significant tourism potential that can be further valorized in order to reduce the current account deficit and mitigate the problem of external imbalance. Bearing the above in mind, the paper tries to quantify the contribution of the tourism sector in financing the current account deficit of the countries of the Western Balkans in the 2007–2022 period. The results of the research suggest that the importance of the tourism sector, as a factor in financing the balance of payments imbalance, varies significantly among the analyzed economies, with a positive contribution of the tourism sector in neutralizing the current account deficit recorded in all observed countries. Apart from the above, the research tries to show that there is a significant possibilities not only for the development of tourism potential in the countries of the Western Balkans, but also for its significant contribution in reducing the balance of payments imbalance as one of the key development limitations of the observed economies.*

Key words: tourism, current account, external imbalance, Western Balkan.

Uvod

Eksterna neravnoteža predstavlja jedan od ključnih makroekonomskih problema zemalja Zapadnog Balkana. Liberalizacija ekonomskih tokova, veća otvorenost privrede, dinamičniji porast uvoza kao i niska tehnološka intenzivnost izvoza primarni su uzroci deficita tekućeg računa i platnobilansne neravnoteže u privredama Zapadnog Balkana. Pored navedenog, negativni bilansi računa primarnog dohotka dodatno stvaraju pritisak na platnobilansnu poziciju određenih zapadnobalkanskih ekonomija. Oni su prvenstveno rezultat odliva dohotka po osnovu stranih direktnih, ali i ostalih investicija.

Prisustvo eksterne neravnoteže u dugom roku može predstavljati ozbiljan problem za nacionalnu ekonomiju. Rastući i dugotrajni deficiti tekućeg računa ne mogu se u nedogled generisati budući da je potrebno pronaći izvore za njihovo finansiranje. Iskustva privreda Zapadnog Balkana sugerišu da se pretežno deficiti tekućeg računa finansiraju zaduživanjem u inostranstvu, pri čemu je i priliv stranih direktnih investicija tokom poslednjih nekoliko godina postao značajan izvor finansiranja deficita tekućeg računa. Nezavisno od toga da li se deficiti tekućeg računa finansiraju zaduživanjem u inostranstvu ili pak prilivom stranih direktnih investicija, glavna manjkavost pomenutih izvora finansiranja ogleda se u činjenici da održivost deficita tekućeg računa zavisi od spremnosti inostranih poverilaca da ovaj deficit finansiraju. Zaduzivanje u inostranstvu ne može biti dugoročna opcija budući da prekomerno povećanje spoljne zaduzenosti zemlje otežava mogućnost za dobijanje novih kredita i servisiranje postojećih. Pritom, sa povećanjem stepena spoljne zaduzenosti, uslovi za dobijanje novih kredita su često rigorozniji, praćeni višim kamatnim stopama, što se u krajnjoj instanci veoma nepovoljno može odraziti na solventnost privrede.

Problem eksterne neravnoteže u privredama Zapadnog Balkana u značajnoj meri umanjuju suficiti na račun sekundarnog do-

hotka. Zahvaljujući transferima iz inostranstva, mahom od domaćeg stanovništva na radu ili boravku u inostranstvu, deficit tekućeg računa ne predstavlja još uvek primarni makroekonomski problem. U tom kontekstu najznačajniju ulogu imaju doznake odnosno lični transferi koji imaju značajno učešće u strukturi bruto domaćeg proizvoda i u velikoj meri umanjuju pritisak na platnobilansnu poziciju posmatranih zemalja.

Pored računa sekundarnog dohotka, bilans usluga tokom poslednjih nekoliko godina postaje sve značajnija komponenta tekućeg računa privreda Zapadnog Balkana. Suficiti bilansa usluga, kao rezultat višeg izvoza u poređenju sa uvozom usluga u sve većoj meri neutrališu negativan saldo bilansa roba i time dodatno doprinose uravnoteženju platnobilansne pozicije zapadnobalkanskih ekonomija. U značajnoj meri ostvareni suficiti bilansa usluga rezultat su pozitivnog salda u razmeni turističkih usluga, odnosno većeg izvoza u poređenju sa uvozom turističkih usluga.

Analogno tome, predmet rada se bazira na identifikovanju uloge sektora turizma u reduciranju eksterne neravnoteže u privredama Zapadnog Balkana. Cilj rada je da se ustanovi u kojoj meri sektor turizma obezbeđuje finansiranje deficita tekućeg računa zapadnobalkanskih ekonomija. Na bazi ovako definisanog predmeta i cilja istraživanja u radu će biti ispitana sledeća hipoteza:

H1: Sektor turizma značajno doprinosi reduciranju platnobilansne neravnoteže u zemljama Zapadnog Balkana.

Izuzev uvoda i zaključka, rad se sastoji iz tri dela. U prvom delu rada, prikazana su turistička kretanja u privredama Zapadnog Balkana. Drugi deo rada bazira se na istraživanju platnobilansne pozicije zapadnobalkanskih ekonomija, sa osvrtom na ključne generatore deficita tekućeg računa. U trećem delu rada prikazan je doprinos sektora turizma uravnoteženju platnog bilansa privreda Zapadnog Balkana, dok su u okviru zaključnih razmatranja sumirani rezultati istraživanja uz ograničenja i pravce budućih istraživanja.

Turistička kretanja u zemljama Zapadnog Balkana

Geografski položaj, povoljna klima, relativno kvalitetne saobraćajnice, raznovrsnost prirodnih resursa samo su neka od ključnih obeležja turističkog potencijala zemalja Zapadnog Balkana. Izuzev navedenog, bogato kulturno nasleđe zapadnobalkanskih ekonomija važan je faktor pozicioniranja ovih ekonomija na globalnoj turističkoj mapi (Benner, 2020). U kontekstu značaja sektora turizma za privrede Zapadnog Balkana mahom je ispitivan njegov doprinos ekonomskom rastu (Tomić 2012; Čerović et.al., 2015; Selimi et. al., 2017; Gričar et.al., 2021; Hristov Stančić et.al., 2022; Radukić et.al., 2022) kako direktnim putem tako i kroz doprinos srodnim privrednim delatnostima. Međutim, pored doprinosa dinamičnijem razvoju privrede, sektor turizma se stimulatивно može odraziti na zaposlenost (Kruja, 2012; Pantić & Milojević 2017) i bolju pozicioniranost privrede u globalnim okvirima.

U cilju kvantifikovanja značaja sektora turizma za privrede Zapadnog Balkana u tabeli 1 je prikazan udeo sektora turizma u bruto nacionalnom proizvodu posmatranih ekonomija. Na bazi navedenog može se ustanoviti da je najveći doprinos sektora turizma prisutan u Crnoj Gori i Albaniji u poređenju sa ostalim ekonomijama Zapadnog Balkana. Preciznije rečeno na nivou posmatranog perioda u proseku sektor turizma je učestvovao sa 19,36% u bruto nacionalnom proizvodu Crne Gore, odnosno sa 14,18% u bruto nacionalnom proizvodu Albanije. Sa druge strane kada se posmatraju preostale ekonomije Zapadnog Balkana, nešto izraženiji značaj sektora turizma može se identifikovati u slučaju Bosne i Hercegovine (4,5%), dok je u preostale dve ekonomije (Srbija i Severna Makedonija) udeo sektora turizma u bruto nacionalnom proizvodu znatno manji.

Tabela 1. Učešće sektora turizma u GNP zemalja Zapadnog Balkana (u %)

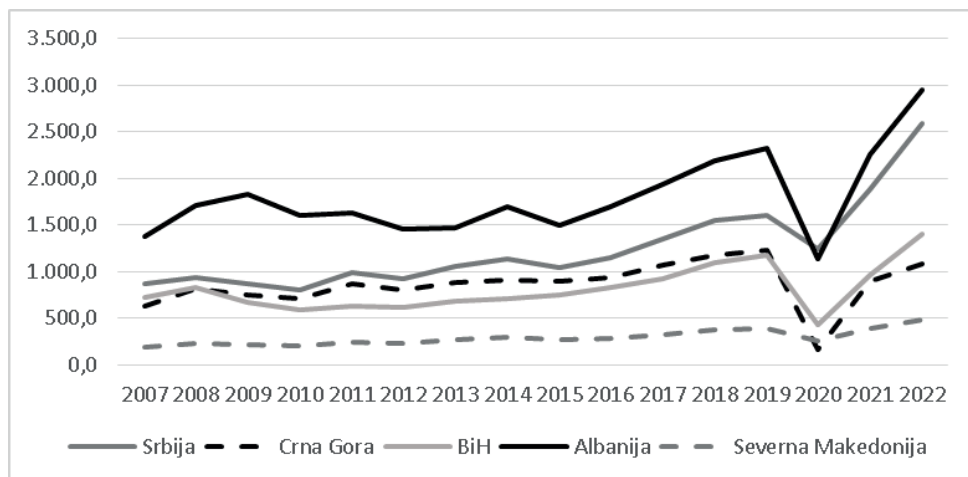
Godina	Srbija	CG	BiH	Albanija	SM
2007.	2,4	17,93	5,1	13,85	2,6
2008.	2,1	18,90	4,8	14,36	2,6
2009.	2,2	19,04	4,3	16,71	2,5
2010.	2,3	18,46	3,9	14,91	2,1
2011.	2,3	20,38	3,9	14,22	2,3
2012.	2,5	21,04	4	13,17	2,4
2013.	2,5	20,81	4,1	13,07	2,5
2014.	2,9	20,88	4,1	13,98	2,6
2015.	3,3	23,36	4,8	14,17	2,7
2016.	3,6	22,34	5,1	15,35	2,7
2017.	3,9	22,86	5,4	15,75	2,9
2018.	3,8	22,23	5,6	15,21	3,1
2019.	3,9	23,02	6	15,96	3,2
2020.	2,7	3,8	2,2	8,2	2
2021.	3,4	15,39	4,2	13,83	2,8
Prosek	2,92	19,36	4,5	14,18	2,6

Izvor: <https://www.worlddata.info/europe/>

Kada je reč o izvozu turističkih usluga, sa slike 1 može se uočiti da najviše vrednosti izvoza turističkih usluga beleže Albanija i Republika Srbija, dok se na trećoj poziciji tokom većeg dela posmatranog perioda nalazi Crna Gora. Interesantno je primetiti da je u poslednje tri godine posmatranog pe-

rioda, u pogledu izvoza turističkih usluga Bosna i Hercegovina prestigla Crnu Goru. Na začelju ove liste nalazi se Severna Makedonija, u kojoj je u periodu između 2007 i 2019. godine prisutan trend kontinuiranog rasta izvoza turističkih usluga.

Slika 1. Izvoz turističkih usluga (mln USD)

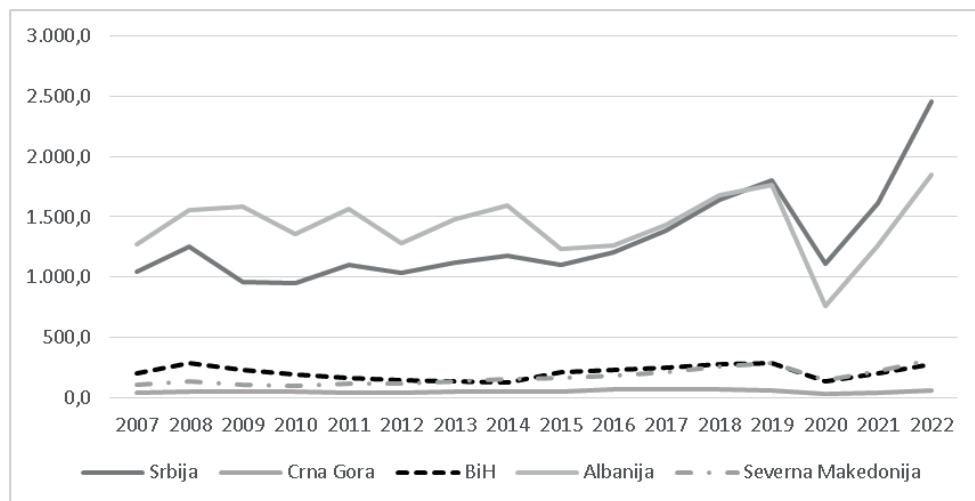

Izvor: IMF, 2023.

Ono što se takođe može uočiti sa slike 1 jeste da sve ekonomije beleže pad izvoza turističkih usluga u 2020. godini usled pandemije virusa Covid 19, pri čemu je posledicama u najmanjoj meri bio izložen turistički sektor Severne Makedonije. Međutim, u poslednjoj godini posmatranog vremenskog intervala, Albanija, Republika Srbija i Bosna i Hercegovina beleže rekordne vrednosti izvoza turističkih usluga u poređenju sa ostatkom perioda. Navedeno ukazuje da su se turistički sektori ovih ekonomija relativno brzo oporavili od posledica pandemije virusa Covid 19, što se ne može potvrditi u slučaju turističkog sektora Crne Gore.

Dinamika uvoza turističkih usluga u zemljama Zapadnog Balkana prikazana je na

slici 2. Na bazi navedenog može se ustanoviti da Albanija i Republika Srbija beleže više vrednosti uvoza turističkih usluga u poređenju sa preostalim ekonomijama Zapadnog Balkana. Sve do 2019. godine Albanija je beležila više vrednosti uvoza turističkih usluga u poređenju sa Republikom Srbijom, pri čemu se navedeni dispariteti smanjuju od 2015. godine. Tokom poslednje tri godine posmatranog intervala Republika Srbija je prestigla Albaniju u pogledu vrednosti uvoza turističkih usluga. Ono što se takođe može primetiti sa slike 2 je da su pomenute dve privrede u većoj meri bile suočene sa smanjenjem uvoza u poređenju sa izvozom turističkih usluga tokom pandemije virusa Covid 19.

Slika 2. Uvoz turističkih usluga (mln USD)

Izvor: IMF, 2023.

Kada je reč o preostalim ekonomijama Zapadnog Balkana, može se uočiti da je u Bosni i Hercegovini i Severnoj Makedoniji uvoz turističkih usluga dosta ujednačen, pri čemu je u inicijalnim godinama posmatra-

nog perioda, Bosna i Hercegovina beležila nešto više vrednosti uvoza. Na poslednjoj poziciji se nalazi Crna Gora koja je u posmatranom periodu ostvarila najmanju vrednost uvoza turističkih usluga

Tabela 2. Bilans turističkih usluga (mln USD)

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2007.	-176.3	593.0	520.6	110.3	84.2
2008.	-309.9	770.9	543.1	159.2	92.1
2009.	-93.5	696.0	443.4	242.9	117.6
2010.	-155.1	667.1	395.1	251.0	105.4
2011.	-114.9	837.0	475.0	67.3	127.4
2012.	-110.0	769.9	475.7	179.3	122.3
2013.	-63.6	832.5	551.8	-6.0	136.0
2014.	-36.4	861.3	580.1	109.5	145.9
2015.	-54.2	857.9	546.7	261.8	105.2
2016.	-51.4	866.8	604.6	430.6	99.8
2017.	-36.1	999.2	681.3	510.2	119.7
2018.	-95.9	1,102.5	822.9	506.4	122.8
2019.	-201.3	1,166.8	888.1	558.9	113.7
2020.	129.9	136.1	293.1	371.6	105.2
2021.	264.8	852.1	771.5	992.1	165.6
2022.	133.4	1,020.9	1,130.4	1,104.2	167.8

Izvor: IMF, 2023.

Uzimajući u obzir vrednosti uvoza i izvoza turističkih usluga u tabeli 2 je prikazan saldo turističkih usluga u zemljama Zapadnog Balkana. Na bazi navedenog može se uočiti da u poslednje tri godine posmatranog perioda sve ekonomije beleže suficit u razmeni turističkih usluga kao rezultat višeg izvoza u poređenju sa uvozom turističkih usluga. Osvrtom na celokupan posmatrani period kontinuirane suficite u razmeni turističkih usluga beleže Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Severna Makedonija, pri čemu Crna Gora beleži nešto više vrednosti suficita u poređenju sa ostalim ekonomijama. Kada je reč o Albaniji, ova ekonomija je u 2013. godini ostvarila deficit u razmeni turističkih usluga, dok u preostalom delu posmatranog perioda su prisutni kontinuirani suficiti. Obratan trend u poređenju sa ostalim posmatranim ekonomijama prisutan je u Republici Srbiji koja je tokom većeg dela posmatranog perioda beležila deficite u razmeni turističkih usluga, dok su u poslednje tri godine ostvareni suficiti prvenstveno usled smanjenja uvoza turističkih usluga i generalno bržeg rasta izvoza u poređenju sa uvozom turističkih usluga (Janković et al., 2022).

Sublimirajući sve navedeno može se zaključiti da je u posmatranom periodu ostvaren porast turističkog prometa u zemljama Zapadnog Balkana, prvenstveno na strani izvoza turističkih usluga. Najveći doprinos porastu turističkog prometa u zapadnobalkanskoj regiji pružaju turistički sektori Albanije i Republike Srbije koji su u posmatranom periodu zabeležili najveće povećanje uvoza i izvoza turističkih usluga. Ono što je svakako pozitivno je što na kraju

posmatranog perioda svi turistički sektori zemalja Zapadnog Balkana beleže suficite u razmeni turističkih usluga što stvara uslove za značajan priliv deviznih sredstava koji mogu biti važan izvor finansiranja deficita tekućeg računa i neutralisanja eksterne ravnoteže.

Analiza tekućeg računa privreda Zapadnog Balkana

Prisustvo eksterne neravnoteže predstavlja limitirajući faktor ekonomskog razvoja privreda Zapadnog Balkana. Ključni uzrok eksterne neravnoteže u posmatranim privredama, nesumnjivo predstavlja deficit tekućeg računa. Negativan saldo tekućeg računa u zemljama Zapadnog Balkana rezultat je nesklada između štednje i investicija, odnosno proizvodnje i potrošnje. Preciznije rečeno, investicione potrebe zemalja Zapadnog Balkana, premašuju akumulacione kapacitete ovih privreda tako da se prisutni gep odražava kroz prisustvo deficita tekućeg računa.

U kontekstu zemalja Zapadnog Balkana, problem prisustva deficita tekućeg računa ne ogleda se samo u visini deficita već i u njegovom kontinuiranom ispoljavanju. Osvrtom na tabelu 3 može se uočiti da tokom čitavog posmatranog perioda (2007–2022) sve privrede Zapadnog Balkana (izuzetak Severna Makedonija u 2018. godini) beleže deficite tekućeg računa. Negativan saldo tekućeg računa u relativno dugom vremenskom periodu ukazuje da se radi o problemu strukturne prirode, koji podrazumeva sprovođenje strukturnih prilagođavanja i odgovarajuće izmene privredne strukture.

Tabela 3. Saldo tekućeg računa u zemljama Zapadnog Balkana (mln USD)

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2007.	-7,524.0	-1,464.1	-1,450.1	-1,150.8	-605.7
2008.	-10,537.2	-2,256.8	-2,643.8	-2,013.2	-1,235.8
2009.	-2,799.4	-1,151.5	-1,135.3	-1,852.5	-609.6
2010.	-2,692.2	-852.1	-1,030.7	-1,355.6	-198.3
2011.	-5,088.2	-664.7	-1,767.3	-1,667.2	-261.7
2012.	-4,726.6	-638.7	-1,486.0	-1,256.6	-319.1
2013.	-2,794.2	-511.4	-968.2	-1,184.9	-177.2

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2014.	-2,634.7	-570.4	-1,364.2	-1,425.4	-54.7
2015.	-1,370.2	-443.1	-826.0	-979.8	-172.3
2016.	-1,190.0	-707.5	-804.3	-900.4	-284.3
2017.	-2,322.7	-761.4	-875.8	-982.2	-66.3
2018.	-2,459.1	-943.0	-661.8	-1,016.2	18.2
2019.	-3,535.3	-795.7	-531.9	-1,218.9	-376.5
2020.	-2,176.8	-1,237.0	-658.6	-1,314.6	-360.4
2021.	-2,654.4	-541.2	-557.9	-1,369.7	-420.2
2022.	-4,434.0	-817.7	-1,101.2	-1,134.7	-840.4

Izvor: IMF, 2023.

Analizirajući dinamiku salda tekućeg računa prikazanu u tabeli 3 može se ustanoviti da među posmatranim ekonomijama, Republika Srbija beleži najviše nivoe deficita tekućeg računa, dok preostale ekonomije beleže značajno manje vrednosti ovog pokazatelja, pri čemu su najmanji nivoi deficita zabeleženi u Severnoj Makedoniji. Dodatno, može se ustanoviti da je dinamika tekućeg računa u posmatranim privredama u velikoj meri osetljiva na privredna kretanja u globalnoj ekonomiji. Tome govori u prilog činjenica da su, u recesionim periodima (svetska finansijska kriza, pandemija Covid 19, rusko-ukrajinski oružani sukob), sve posmatrane ekonomije beležile rast deficita tekućeg računa. Primera radi, u 2008. godini u svim privredama Zapadnog Balkana ostvarene su najviše vrednosti deficita tekućeg računa tokom analiziranog vremenskog intervala (Kovačević, 2017).

Posmatrajući ključne uzroke deficita tekućeg računa zapadnobalkanskih privreda primarno se može izdvojiti negativan spoljnotrgovinski saldo, prvenstveno u domenu roba, obzirom da sve posmatrane ekonomije beleže visoke i kontinuirane deficite robne razmene (Sadiku et.al. 2015). Obratne tendencije prisutne su u domenu razmene usluga, budući da sve posmatrane ekonomije beleže suficite u razmeni usluga. Najveći doprinos pozitivnom saldu spoljnotrgovinske razmene usluga u zemljama Zapadnog Balkana daju turističke usluge (većina posmatranih zemalja) odnosno ICT usluge kada je

u pitanju Republika Srbija (Kalinović et.al., 2022). Izuzev negativnog salda spoljnotrgovinske razmene roba, deficitu tekućeg računa u privredama Zapadnog Balkana dodatno doprinosi negativan bilans računa primarnog dohotka prvenstveno u Republici Srbiji i Severnoj Makedoniji mahom po osnovu odliva dohotka po osnovu stranih direktnih investicija. Sa druge strane, u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Albaniji prisutne su nešto drugačije tendencije budući da su tokom većeg dela posmatranog perioda navedene ekonomije beležile suficite na računu primarnog dohotka. Konačno, kada je reč o računu sekundarnog dohotka, ova komponenta značajno doprinosi uravnoteženju platnobilansne pozicije zemalja Zapadnog Balkana, primarno usled visokog neto priliva doznaka iz inostranstva (Meyer & Shera 2015; Čakajac et.al., 2023). Značaj doznaka u finansiranju deficita tekućeg računa posebno je izražena u privredama Srbije i Bosne i Hercegovine.

Pored visine i konituniteta deficita tekućeg računa, negativan saldo ovog pokazatelja predstavlja makroekonomski problem u privredama Zapadnog Balkana i sa aspekta njegove održivosti. Analogno tome, održivost deficita tekućeg računa predstavlja veoma bitan pokazatelj koji ukazuje na eksterenu poziciju zemlje i mogućnost da servisira svoje obaveze (Kovačević, 2020). Analiza održivosti deficita tekućeg računa najčešće se sprovodi stavljanjem u odnos visine deficita i nivoa bruto domaćeg proizvoda. Na bazi navedenog proizilazi, da se brži porast

bruto domaćeg proizvoda odnosno više stope ekonomskog rasta u poređenju sa porastom deficita tekućeg računa stimulatívno odražavaju na njegovu održivost i obratno.

Sa aspekta održivosti deficita tekućeg računa, smatra se da njegovo učešće u bruto domaćem proizvodu ne bi trebalo da prevazilazi 5% (Janković, 2015). Međutim, ekonomska realnost ukazuje da je veoma teško identifikovati momenat kada deficit tekućeg

računa postaje neodrživ odnosno kada postaje ozbiljan makroekonomski problem (Devadas & Loyaza, 2018). Posmatrajući privrede Zapadnog Balkana, iz tabele 4 može se uočiti da je tokom većeg dela posmatranog perioda održivost tekućeg računa posebno bila narušena u Crnoj Gori, Srbiji i Albaniji, dok bolje rezultate na području održivosti tekućeg računa beleže Bosna i Hercegovina i Severna Makedonija.

Tabela 4. Saldo tekućeg računa kao % BDP-a

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2007.	-17,4	-39,8	-9,2	-10,8	-7,3
2008.	-20,2	-49,6	-13,8	-15,6	-12,5
2009.	-6,2	-27,7	-6,4	-15,4	-6,5
2010.	-6,4	-20,6	-6,0	-11,4	-2,1
2011.	-10,3	-14,6	-9,5	-12,9	-2,5
2012.	-10,9	-15,6	-8,6	-10,2	-3,3
2013.	-5,8	-11,5	-5,3	-9,3	-1,6
2014.	-5,6	-12,4	-7,4	-10,8	-0,5
2015.	-3,5	-10,9	-5,0	-8,6	-1,7
2016.	-2,9	-16,2	-4,7	-7,6	-2,7
2017.	-5,3	-15,7	-4,8	-7,5	-0,6
2018.	-4,9	-17,1	-3,2	-6,7	0,1
2019.	-6,9	-14,4	-2,6	-7,9	-3,0
2020.	-4,1	-25,9	-3,3	-8,7	-2,9
2021.	-4,2	-9,2	-2,4	-7,6	-3,0
2022.	-7,0	-13,5	-4,5	-6,0	-6,2

Izvor: <https://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.GD.ZS?end=2022&locations=BA&start=2007&view=chart>

Sve navedeno upućuje na ozbiljnost deficita tekućeg računa kao jednog od ključnih makroekonomskih problema zemalja Zapadnog Balkana. Iako u poređenju sa Republikom Srbijom, ostale privrede Zapadnog Balkana beleže niže nivoe deficita tekućeg računa u apsolutnom smislu, njegovo učešće u bruto domaćem proizvodu je i dalje iznad granice održivosti što može imati ozbiljne makroekonomske reperkusije u budućnosti. Prisustvo kontinuiranih deficita sa bržim tempom rasta u poređenju sa rastom izvoza i bruto domaćeg proizvoda može stvoriti ozbiljne probleme u pogledu njegovog dugoročnog finansiranja. Navede-

no će dodatno pojačati pritisak na eksterne izvore finansiranja primarno kroz zaduživanje u inostranstvu i podsticanje priliva stranih direktnih investicija (Ozer et.al., 2018). Sa jedne strane, strane direktne investicije su tokom poslednjih nekoliko godina obezbedile značajan devizni priliv koji u velikoj meri pomaže, ali je još uvek nedovoljan za neutralisanje deficita tekućeg računa (Janković & Čakajac, 2022). U takvim uslovima za finansiranje deficita tekućeg računa potrebno je dodatno zaduživanje u inostranstvu što može dovesti do povećanja spoljne zaduženosti i pogoršanja eksterne pozicije privreda Zapadnog Balkana.

Kako bi se navedeno predupredilo potrebno je sprovesti određena strukturna prilagođavanja koja bi za cilj imala neutralisanje spoljnotrgovinskog deficita kao ključnog generatora platnobilansne neravnoteže (Kovačević, 2017). Dodatno, potrebno je značajno unaprediti izvozne potencijalne u domenu razmene usluga primarno kod onih kategorija koje u trenutnim uslovima značajno doprinose finansiranju deficita tekućeg računa. Sa aspekta primarnog dohotka, potrebno je stvoriti stimulatívne uslove za reinvestiranje profita i smanjenja odliva dohotka po osnovu investicija primarno u Republici Srbiji i Severnoj Makedoniji obzirom da u ovim ekonomijama deficiti na računu primarnog dohotka stvaraju značajan pritisak na platnobilansnu neravnotežu. Konačno, potrebno je unaprediti postojeće sisteme za transfer sredstava iz inostranstva imajući u vidu značaj doznaka kao faktora finansiranja platnobilansne neravnoteže, ali i stvoriti mogućnosti za usmeravanje ovih sredstava u određene investicione i razvojne projekte.

Doprinos turizma finansiranju deficita tekućeg računa zemalja Zapadnog Balkana

U ekonomskoj literaturi, doprinos sektora turizma mahom je razmatran posredstvom njegovog uticaja na ekonomski rast, zaposlenost, razvoj određenih područja. Iz platnobilansne perspektive, značaj turizma još uvek nije u dovoljnoj meri valorizovan, iako postoji određeni broj studija koji ukazuju na ulogu sektora turizma u finansiranju platnobilansne neravnoteže (Lorde et al., 2010, Ongan 2008, Alp & Gene 2015, Gidey 2021). U zemljama Zapadnog Balkana, pozitivan saldo u razmeni turističkih usluga značajno doprinosi suficitu računa usluga što u krajnjoj instanci smajuje pritisak na platnobilansnu poziciju ovih zemalja (Thano 2015; Veličković & Tomka 2017; Bacović et al., 2020; Janković et al., 2022). Pritom, ono što treba istaći je da sektor turizma pruža značajan doprinos u neutralisanju platnobilansne neravnoteže u svim zemljama Zapadnog Balkana, kako u onim ekonomijama

koje su profilisane kao turističke destinacije (Crna Gora i Albanija), tako i u onim ekonomijama koje nisu primarno pozicionirane na globalnoj turističkoj mapi (Srbija, Bosna i Hercegovina i Severna Makedonija).

Analiza doprinosa sektora turizma u finansiranju deficita tekućeg računa u privredama Zapadnog Balkana biće prvenstveno izvršena na bazi pokrivenosti deficita bilansom turističkih usluga. Kao što se može uočiti iz tabele 5 sektor turizma je imao značajnu ulogu u reduciranju platnobilansne neravnoteže u svim ekonomijama Zapadnog Balkana izuzev Republike Srbije. Najveći doprinos sektora turizma u finansiranju deficita tekućeg računa zabeležen je u privredi Crne Gore, budući da su suficiti u razmeni turističkih usluga premašivali vrednosti deficita tekućeg računa tokom većeg dela posmatranog perioda odnosno obezbeđivale njegovu potpunu pokrivenost. Najmanji doprinos sektora turizma u finansiranju deficita tekućeg računa Crne Gore zabeležen je u 2020. godini usled pandemije virusa Covid 19 i veoma slabe turističke sezone, kao i na početku posmatranog perioda, kada suficit u razmeni turističkih usluga nije bio dovoljan da u potpunosti pokrije vrednost deficita tekućeg računa.

Posmatrajući Bosnu i Hercegovinu, pozitivan saldo u razmeni turističkih usluga bio je dovoljan da u potpunosti finansira deficit tekućeg računa u 2018. i 2019. godini kao i u poslednje dve godine posmatranog perioda. U Republici Albaniji, prisutan je relativno skroman doprinos sektora turizma u finansiranju deficita tekućeg računa u inicijalnim godinama posmatranog perioda, pri čemu je u 2013. godini usled deficita u razmeni turističkih usluga, sektor turizma u blagoj meri doprineo produbljivanju platnobilansne neravnoteže u privredi Albanije. Najveći doprinos sektora turizma u reduciranju platnobilansne neravnoteže u privredi Albanije, ostvaren je u poslednjoj godini posmatranog perioda, kada je pozitivan saldo u razmeni turističkih usluga bio gotovo u potpunosti dovoljan da obezbedi pokrivenost deficita tekućeg računa.

Tabela 5. Pokrivenost deficita tekućeg računa bilansom turističkih usluga

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2007.	2,34%	40,5%	35,9%	9,6%	13,9%
2008.	2,94%	34,2%	20,5%	7,9%	7,5%
2009.	3,34%	60,4%	39,1%	13,1%	19,3%
2010.	5,76%	78,3%	38,3%	18,5%	53,2%
2011.	2,26%	125,9%	26,9%	4,0%	48,7%
2012.	2,33%	120,6%	32,0%	14,3%	38,3%
2013.	2,28%	162,8%	57,0%	0,5%	76,8%
2014.	1,38%	151,0%	42,5%	7,7%	266,6%
2015.	3,96%	193,6%	66,2%	26,7%	61,1%
2016.	4,32%	122,5%	75,2%	47,8%	35,1%
2017.	1,55%	131,2%	77,8%	51,9%	180,6%
2018.	3,90%	116,9%	124,4%	49,8%	-
2019.	5,69%	146,6%	167,0%	45,9%	30,2%
2020.	5,97%	11,0%	44,5%	28,3%	29,2%
2021.	9,97%	157,5%	138,3%	72,4%	39,4%
2022.	3,01%	124,8%	102,7%	97,3%	20,0%

Izvor: Kalkulacija autora

Kada je reč o Severnoj Makedoniji, doprinos sektora turizma je značajno varirao u posmatranom periodu. Izuzev 2014. i 2017. godine kada je sektor turizma omogućavao značajnu pokrivenost deficita tekućeg računa, odnosno 2018. godine kada je sektor turizma u velikoj meri doprineo ostvarenju blagog suficita tekućeg računa, u preostalim godinama posmatranog perioda doprinos sektora turizma je bio relativno skroman, što se posebno može uočiti na kraju posmatranog perioda.

Sa aspekta finansiranja platnobilansne neravnoteže, među posmatranim ekonomijama sektor turizma je imao najmanju ulogu u privredi Srbije. Usled deficita u razmeni turističkih usluga u periodu 2007–2019. godina, sektor turizma je dodatno doprinosio deficitu tekućeg računa Republike Srbije, pri čemu je ovaj doprinos bio relativno mali u poređenju sa drugim generatorima deficita. Međutim, od 2020. godine, zaključno sa krajem posmatranog perioda, ostvareni su suficiti u razmeni turističkih usluga, mahom usled preorijentacije domaće turističke tražnje što je uticalo na manju vrednost uvoza u poređenju sa izvozom turističkih usluga i stvorilo uslove da sektor turizma dodatno

doprinese poboljšanju platnobilansne pozicije Srbije (Janković et.al. 2022). Najveći doprinos sektora turizma u finansiranju platnobilansne neravnoteže Srbije zabeležen je u 2021. godini kada je gotovo 10% deficita tekućeg računa finansirano suficitom u razmeni turističkih usluga.

Izuzev pokrivenosti deficita tekućeg računa, značajno je sagledati doprinos sektora turizma u finansiranju deficitarnih komponenti čime se mogu formulisati znatno objektivniji zaključci u pogledu doprinosa sektora turizma finansiranju deficita tekućeg računa. Naime, saldo (deficit/suficit) tekućeg računa predstavlja krajnji (neto) rezultat koji se dobija na bazi vrednosti svih podbilansa (računa roba, usluga, primarnog i sekundarnog dohotka) odnosno suficitarnih i deficitarnih komponenti. Korišćenjem deficitarnih komponenti umesto krajnjeg neto rezultata (deficita tekućeg računa) se daleko preciznije može sagledati doprinos suficitarnih kategorija (kao što je u ovom slučaju sektor turizma) u reduciranju platnobilansne neravnoteže.

Analogno tome, posmatrajući doprinos sektora turizma u finansiranju deficitarnih komponenti tekućeg računa (tabela 6) može

se ustanoviti da je u privredi Crne Gore, pozitivan saldo u razmeni turističkih usluga bio dovoljan da finansira približno 40% vrednosti deficitarnih komponenti tekućeg računa u posmatranom periodu što je daleko više u poređenju sa ostalim privredama Zapadnog Balkana. Pritom, najmanji doprinos sektora turizma zabeležen je u 2020. godini kada je svega 7,2% vrednosti deficitarnih komponenti bilo finansirano suficitom u

razmeni turističkih usluga. Među preostalim ekonomijama Zapadnog Balkana, izraženiji doprinos sektora turizma u reduciranju platnobilansne neravnoteže može se uočiti u slučaju Bosne i Hercegovine u kojoj je suficit u razmeni turističkih usluga obezbedio finansiranje 12,36% deficitarnih komponenti u posmatranom periodu, odnosno Albanije u kojoj je ovaj doprinos bio nešto niži (10,61%).

Tabela 6. Uloga sektora turizma u finansiranju deficitarnih komponenti tekućeg računa¹ zemalja Zapadnog Balkana

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2007.	1,5%	27,9%	8,7%	3,6%	3,7%
2008.	2,2%	25,6%	7,1%	4,2%	3,1%
2009.	1,2%	37,3%	8,4%	6,8%	4,7%
2010.	2,2%	39,1%	8,1%	8,0%	4,9%
2011.	1,2%	46,0%	8,5%	1,9%	4,5%
2012.	1,3%	43,4%	9,3%	6,1%	4,4%
2013.	0,9%	47,2%	11,4%	0,2%	5,0%
2014.	0,5%	47,1%	10,9%	3,7%	5,4%
2015.	0,9%	52,9%	13,4%	10,3%	4,5%
2016.	0,9%	47,2%	15,1%	14,9%	4,1%
2017.	0,5%	47,4%	15,3%	15,9%	4,9%
2018.	1,1%	45,7%	17,7%	14,9%	4,7%
2019.	2,2%	50,5%	19,3%	15,0%	4,1%
2020.	1,7%	7,3%	7,8%	10,1%	4,2%
2021.	2,8%	37,7%	16,5%	20,8%	4,9%
2022.	1,0%	36,6%	20,2%	22,9%	4,0%
Prosek	1,84%	39,93%	12,36%	10,61%	4,44%

Izvor: Kalkulacija autora

Kada je reč o preostale dve ekonomije, Republici Srbiji i Severnoj Makedoniji, značaj sektora turizma kao faktora reduciranja

platnobilansne neravnoteže je daleko manji u poređenju sa ostalim privredama Zapadnog Balkana. Tokom posmatranog perioda, suficit u razmeni turističkih usluga obezbeđivao je 4,44% finansiranja deficitarnih komponenti u privredi Severne Makedonije, odnosno 1,84% u privredi Republike Srbije. Ovako nizak doprinos sektora turizma u finansiranju platnobilansne neravnoteže u Republici Srbiji je razumljiv imajući u vidu činjenicu da su tek na kraju posmatranog perioda ostvarene pozitivne tendencije u razmeni turističkih usluga (Janković et al., 2022).

¹ Republika Srbija: bilans roba (2007–2002), bilans usluga (2007, 2008 i 2010), primarni dohodak (2007–2022)

Crna Gora: bilans roba (2007–2022), primarni dohodak (2010)

Bosna i Hercegovina: bilans roba (2007–2022), primarni dohodak (2017–2022)

Severna Makedonija: bilans roba (2007–2022), primarni dohodak (2007–2022)

Albanija: bilans roba (2007–2022), primarni dohodak (2009, 2010, 2011, 2018–2022)

Nezavisno od različitog doprinosa sektora turizma u reduciranju platnobilansne neravnoteže među posmatranim ekonomijama moguće je uočiti određene pozitivne tendencije. Analogno tome u svim posmatranim ekonomijama zabeležen je trend porasta značaja sektora turizma u finansiranju deficitarnih komponenti tekućeg računa, tako da na kraju posmatranog perioda ovaj sektor u većoj ili manjoj meri doprinosi reduciranju platnobilansne neravnoteže u svim zemljama Zapadnog Balkana. U tom kontekstu, u budućem periodu potrebno je uložiti dodatne napore u cilju unapređenja kvaliteta turističke ponude i valorizacije turističkog potencijala u posmatranim ekonomijama uključujući i objedinjavanje turističke ponude (Porfido, 2020). Navedeno bi prvenstveno omogućilo bolju pozicioniranost privreda Zapadnog Balkana na globalnoj turističkoj mapi, ali i stvorilo uslove za izraženiji doprinos sektora turizma neutralisanju platnobilansne neravnoteže.

Zaključak

Izuzev doprinosa ekonomskom rastu, ravnomernijem regionalnom razvoju, zaposlenosti, sektor turizma može predstavljati značajan izvor finansiranja deficita tekućeg računa. Važnost sektora turizma kao faktora reduciranja platnobilansne neravnoteže posebno je vidljiva u onim ekonomijama u kojima turistički sektor ima značajan udeo u privrednoj strukturi. Posredstvom izvoza turističkih usluga i ostvarivanja suficita u razmeni ove kategorije usluga, stvaraju se uslovi za priliv deviznih sredstava koja se, između ostalog mogu iskoristiti i za finansiranje deficita tekućeg računa. Kontinuirani i rastući suficiti u razmeni turističkih usluga smanjuju pritisak na platnobilansnu poziciju zemlje i smanjuju potrebu za dodatnim zaduživanjem u inostranstvu. Navedeno je posebno važno za one ekonomije kojima pretila opasnost od ulaska u zonu prezaduženosti.

Kada je reč o zemljama Zapadnog Balkana, sektor turizma ima važnu ulogu u finansiranju platnobilansne neravnoteže pri čemu ovaj značaj varira među posmatranim

ekonomijama. Analogno tome, najevidentniji doprinos sektora turizma u finansiranju deficita tekućeg računa može se primetiti u slučaju Crne Gore, dok je najmanji doprinos sektora turizma u posmatranom periodu zabeležen u Republici Srbiji. Interesantno je primetiti da je turistički sektor značajniji izvor finansiranja platnobilansne neravnoteže u Bosni i Hercegovini u poređenju sa Albanijom što svedoči da je ova ekonomija uspela da u zadovoljavajućoj meri valorizuje turističke potencijale. U procentualnom smislu posmatrano, tokom analiziranog vremenskog intervala, sektor turizma je u proseku bio dovoljan da finansira 13,8% deficita deficitarnih komponenti na nivou zapadnobalkanske regije. Imajući navedeno u vidu može se potvrditi glavna istraživačka hipoteza.

Iako rezultati istraživanja verodostojno potvrđuju ulogu sektora turizma kao važnog činioca neutralisanja eksterne neravnoteže u zemljama Zapadnog Balkana u kontekstu budućih istraživanja poželjno bi bilo uključiti relativno sofisticiranije statističke tehnike i alate u cilju detaljnijeg identifikovanja značaja sektora turizma kroz prizmu platnobilansne neravnoteže. Takođe, u sklopu budućih istraživanja bi se mogao proširiti spisak nezavisnih varijabli koje bi uključivale prihode od turizma ili pak učešće turizma u bruto domaćem proizvodu kako bi se formulisali sveobuhvatniji zaključci o ulozi sektora turizma kao faktora reduciranja platnobilansne neravnoteže.

Sublimirajući sve navedeno rezultati istraživanja mogu biti od koristi kreatorima ekonomske politike u zemljama Zapadnog Balkana u smislu dodatne valorizacije turističkih potencijala i unaprednja kvaliteta turističke ponude. Takođe značajne aktivnosti bi se mogle preduzeti na internacionalnom nivou formiranjem jedinstvene turističke ponude koja bi dodatno uticala na bolju pozicioniranost privreda Zapadnog Balkana na globalnoj turističkoj mapi. Navedeno bi u krajnjoj instanci stvorilo uslove za dinamičniji razvoj sektora turizma, njegov veći doprinos unapređenju makroekonomskih

performansi i u krajnjoj instanci još izraženijoj ulozi u reduciranju platnobilansne neravnoteže.

Literatura

Alp, E. & Gene, E. (2015) The relation between current account deficit and tourism: The case of Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), 448–453.

Bacović, M. Jaćimović, D. & Cerović-Smolović, J. (2020) Impact of export of travel services on current account balance and growth in Mediterranean countries. *Prague Economic Papers*, 29(6), 710–728. <https://doi.org/10.18267/j.pep.748>

Benner, M. (2020) Tourism in the context of smart specialization: The example of Montenegro. *Current Issues in Tourism* 23(21), 2624–2630, <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1687663>

Čakajac, B. Janković, N. & Luković, S. (2023) The Role of Remittances in Financing the Current Account Deficit: The Case of Serbia. *Naše gospodarstvo/Our Economy*. 69(3), 35–44. <https://doi.org/10.18690/10.2478/ngoe-2023-0016>

Čerović, S. Knežević, M. Matović, V. Brdar, I. (2015) The Contribution of Tourism Industry on the GDP growth of Western Balkan Countries. *Industrija*, 43(3), 159–170. <http://dx.doi.org/10.5937/industrija43-9002>

Devadas, S. Loyaza, N. (2018) When Is a Current Account Deficit Bad. World Bank Group, Research&Policy Briefs, No 17, Dostupno na: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/507731538487989157/pdf/130415-BRI-PUBLIC-ADD-SERIES-When-is-a-current-account-deficit-bad.pdf>

Gidey, K. (2021) The effect of tourism on current account balance in Ethiopia. *Journal of African Development Studies*, 8(2), 5–20. <https://doi.org/10.56302/jads.v8i2.3257>

Gričar, S. Bojnec, Š. Karadžić, V. Backović Vulić, T. (2021) Tourism-led economic growth in Montenegro and Slovenia. *Eco-*

nom Research, 34(1), 3401–3420, <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1875858>

Hristov Stančić, B. Đorđević, A. Kovačević, I. Zečević, B. (2022) Tourism-led economic growth hypothesis- an empirical investigation for Serbia. *Teme*, 46(1), 251–267 <https://doi.org/10.22190/TEME210217014H>

International Monetary Fund (2023) Balance of Payments and International Investment Position Statistics, available at: <https://data.imf.org/?sk=7a51304b-6426-40c0-83dd-ca473ca1fd52>

Janković, N. (2015) A twin deficit: The issue of the Serbian economy. *Economic Horizons*, 17(2), 109–124. <https://doi.org/10.5937/ekonhor1502109J>

Janković, N. Čakajac, B. (2022) Uloga stranih direktnih investicija u finansiranje deficita tekućeg računa Republike Srbije. U Veselinović, P. Kostić, M. (2022) *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*. Ekonomski fakultet Kragujevac, 371–394.

Janković, N. Čakajac, B. Luković, S. & Mitrašević, M. (2022) Sektor turizma kao faktor smanjenja deficita platnog bilansa Republike Srbije. *Menadžment u hotelijerstvu i turizmu*, 10(2), 137–151. <https://doi.org/10.5937/menhottur2202137J>

Kalinović, M. Todorović, M. Marković, I. (2022) The significance of ICT services for the balance of payments in the Republic of Serbia. *Economic Themes*, 60(2), 187–204 <https://doi.org/10.2478/ethemes-2022-0011>

Kovačević, R. (2017) Financing the current account deficit in Southeastern European countries. *Banking*, 46(3), 96–111. <https://doi.org/10.5937/bankarstvo1703096K.17>

Kovačević, R. (2017) Current Account Determinants in Southeast European (SEE) Countries- Panel Approach. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci, časopis za teoriju i praksu*, 35(2), 391–424. <https://doi.org/10.18045/zbefri.2017.2.391>

- Kovačević, R. (2020) The causal relationship between current account and financial account balance in Western Balkan countries: The case of Serbia. *Banking* 49(4), 9– 41. <https://doi.org/10.5937/bankarstvo2004009K> 18.
- Kruja, A. (2012) The Impact of Tourism Sector Development in the Albanian Economy. *Economia - Seria Management*, 15(1), 204–218.
- Lorde, T. Lowe, S. & Francis, B. (2010) Do tourism receipts contribute to the sustainability of current account deficits in Barbados? Working Paper, CBB, 1– 36
- Meyer, D. & Shera, A. (2015) Remittances' impact on the labor supply and the deficit of current account. BERG Working Paper Series, 97. Bamberg University.
- Ozer, M. Žugić, J. Tomaš- Miskin, S. (2018) The Relationship between Current Account Deficits and Growth in Montenegro: ARDL Bounds Testing Approach. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, No. 3, 5–24 DOI: 0.2478/jcbtp-2018-0020
- Pantić, N. Milojević, I. (2019) Investments and employment in tourism in the Republic of Serbia. *Hotel and Tourism Management*, 7(1), 95–104 doi:10.5937/menhottur1901095P
- Porfido, E. (2020) Tourism Development in the Western Balkans: Towards a Common Policy. *Annual Review of Territorial Governance in the Western Balkans*, No 2, 24–45 <https://doi.org/10.32034/CP-TGWBAR-102-03>
- Radukić, S. Petrović-Randelović, M. Petrović, J. (2022) The impact of Covid-19 pandemic on tourism development in Western Balkan countries. *Horizons- International Scientific Journal*, 31(2), 291–301 <https://doi.org/10.20544/HORIZONS.A.31.2.22.P22>
- Sadiku, L. Fetahi-Vehapi, M. Sadiku, M. Berisha, N. (2015) The Persistence and Determinants of Current Account Deficit of FYROM: An Empirical Analysis. *Procedia Economics and Finance*, No. 33, 90–102 doi: 10.1016/S2212-5671(15)01696-2
- Selimi, N. Sadiku, L. & Sadiku, M. (2017) The impact of tourism on economic growth in the Western Balkan countries: An empirical analysis. *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research*, 10(2), 19–25 <https://doi.org/10.25103/ijbesar.102.02>.
- Thano, R. (2015) The impact of tourism on the balance of payments. *American Journal of Economics, Finance and Management*, 1(5), 529–536
- Tomić, R. Gajić, T. Bugar, D. (2012) Tourism as a basis for development of the economy of Serbia. *UTMS Journal of Economics*, 3(1), 21–31
- Veličković, M. & Tomka, R. (2017) Effects of revenue from tourism on Montenegro's balance of payments. *TIMS Acta*, No. 11, 19–30.
- World Bank database (2023) dostupno na: <https://data.worldbank.org/>
- World Data. Info (2023) dostupno na: <https://www.worlddata.info/europe/>